

УДК 330.341.2

О.Є. Попов, д-р екон. наук**А.С. Митрофанова**, викладач

Харківський національний економічний університет ім. С. Кузнеця, м. Харків, Україна

**СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ФАКТОРІВ ТРАНСФОРМАЦІЇ ВИРОБНИЧИХ
ВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ТЕХНОЛОГІЧНОГО СПОСОБУ
ВИРОБНИЦТВА****А.Е. Попов**, д-р екон. наук**А.С. Митрофанова**, преподаватель

Харьковский национальный экономический университет им. С. Кузнеця, г. Харьков, Украина

**СИСТЕМАТИЗАЦИЯ ФАКТОРОВ ТРАНСФОРМАЦИИ
ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ОТНОШЕНИЙ В КОНТЕКСТЕ РАЗВИТИЯ
ТЕХНОЛОГИЧЕСКОГО СПОСОБА ПРОИЗВОДСТВА****Oleksandr Popov**, Doctor of Economics**Anastasiia Mytrofanova**, teacher

Simon S. Kuznets Kharkiv National University of Economics, Kharkiv, Ukraine

**SYSTEMATIZATION OF FACTORS OF PRODUCTION RELATIONS
TRANSFORMATION IN CONTEXT OF TECHNOLOGICAL MODE
OF PRODUCTION'S DEVELOPMENT**

Виробничі відносини є однією з визначальних детермінант соціально-економічної системи суспільства, тому важливим є дослідження рушійних сил їх трансформації. Виявлено, що сучасний постіндустріальний технологічний спосіб виробництва створює необхідні матеріальні передумови для наступного етапу перетворення виробничих відносин, змістовною сутністю якого є соціалізація. Обґрунтовано, що у процесі трансформації потрібна узгоджена дія системи факторів, яка складається з трьох груп. Крім того, об'єктивний вплив справляють і різноманітні надбудовні фактори. Проведено узагальнення та систематизацію факторів трансформації виробничих відносин. Показана роль технологічного способу виробництва як фактора перетворення виробничих відносин. Досліджено фактори у сфері надбудовних відносин.

Ключові слова: технологічний спосіб виробництва, продуктивні сили, виробничі відносини, відносини власності, фактори перетворення виробничих відносин.

Производственные отношения являются одной из определяющих детерминант социально-экономической системы общества, поэтому важным является исследование движущих сил их трансформации. Выявлено, что современный постиндустриальный технологический способ производства создает необходимые материальные предпосылки для следующего этапа преобразования производственных отношений, сущностью которого является социализация. Обосновано, что в процессе трансформации необходимо согласованное действие системы факторов, которая состоит из трех групп. Кроме того, объективное влияние оказывают и разнообразные надстроечные факторы. Проведены обобщение и систематизация факторов трансформации производственных отношений. Показана роль технологического способа производства как фактора преобразования производственных отношений. Исследованы факторы в сфере надстроечных отношений.

Ключевые слова: технологический способ производства, производительные силы, производственные отношения, отношения собственности, факторы преобразования производственных отношений.

Production relations are one of the constitutive determinants of a society socio-economic system, therefore investigating the factors of production relations transformation is important. The article shows that the modern postindustrial technological mode of production creates necessary material prerequisites for the next stage of production relations reformation, socialization being its substantial essence. Also the article explores that in the course of transformation process the coherent operation of the factor system consisting of three groups is required. Furthermore different superstructural factors influence this process. In the article the factors of production relations transformation have been generalized and systematized. Significance of technological mode of production as a factor of production relations transformation has been revealed. Superstructural factors have been investigated.

Key words: technological mode of production, productive forces, production relations, ownership relations, factors of production relations' transformation.

Постановка проблеми. Питання виробничих відносин, зокрема відносин власності, завжди турбувало і вчених, і практиків, і державних діячів. Виробничі відносини – базис суспільства, вони детермінують тип соціально-економічної системи, за законами якої живе і функціонує суспільство. Відповідно до формаційної теорії, еволюцією виробничих відносин визначається зміст етапів суспільно-історичного розвитку. За

останнє століття наша країна пережила два епохальні, глобальні злами суспільного устрою – під час створення і розпаду СРСР, і першочергову роль у таких процесах відігравали перетворення відносин власності. Дискусії щодо питань, пов'язаних із способами, обсягами, цілями приватизації державного майна в період постсоціалістичної трансформації не вщухають і сьогодні. Отже, дослідження рушійних сил, факторів трансформації виробничих відносин залишається надзвичайно актуальним.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження процесів перетворення виробничих відносин у межах формаційного підходу [1–3], як правило, охоплює детальний розгляд діалектичної взаємодії між продуктивними силами та виробничими відносинами і доходить висновку, що саме завдяки розвитку продуктивних сил об'єктивно забезпечується і вдосконалення виробничих відносин. Передбачається, що цей процес відбувається майже автоматично, набуваючи характеру не тільки закономірності, але і закону. Є формулювання особливого закону відповідності виробничих відносин характеру і рівню розвитку продуктивних сил. Однак, якщо на великих історичних проміжках дійсно спостерігається подібна закономірність, то у ближчій перспективі можна помітити, що суспільно-історичні зміни протікають набагато складніше, нерідко не вмщуючись у жорсткі імперативні схеми. Це, наприклад, стосується утвердження більш прогресивних відносин загальнонародної власності у СРСР на тлі розпаду Російської імперії, Першої світової та Громадянської війн, а отже і руйнації, а не піднесення продуктивних сил. Також у період після розпаду СРСР суспільство зазнало трансформації виробничих відносин, по суті, в бік не прогресу, а регресу, оскільки перехід відбувся від соціалістичних до капіталістичних відносин, тобто «назад».

З іншого боку, у межах індустріально-технократичних теорій цивілізаційного підходу [4–6] передбачається наявність безпосереднього зв'язку між розвитком продуктивних сил (на сучасному етапі – у формі науково-технічної революції) та суспільними змінами, які включають вирішення соціальних суперечностей, зміни у класовій структурі суспільства на користь панування технічної інтелектуальної еліти, утвердження суспільства достатку. Тобто соціально-економічний розвиток ототожнюється з технологічним розвитком, а з аналізу «випадає» найважливіша ланка – виробничі відносини.

Інституціональна теорія збагачує економічну науку завдяки власній методологічній платформі, розглядаючи виробничі відносини, зокрема відносини власності, через призму категорій «інституту власності» та «права власності», «трансакційних витрат», відносин між власністю та владою [7]. У такому випадку порушуються питання впливу на виробничі відносини певних надбудовних відносин.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Таким чином, з одного боку, постає проблема уточнення впливу продуктивних сил на перетворення виробничих відносин з урахуванням незаслужено маловживаної концепції технологічного способу виробництва. А з іншого боку, постає завдання систематизації факторів трансформації виробничих відносин з урахуванням не тільки багатогранного впливу продуктивних сил, але і надбудовних відносин.

Мета статті. Метою цієї роботи є виявлення та систематизація основних факторів, які впливають на процес трансформації виробничих відносин на сучасному етапі.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до формаційної теорії, у процесі проходження суспільним способом виробництва етапів розвитку (виникнення, становлення, зрілий стан, спадний розвиток, занепад), продуктивні сили і виробничі відносини переживають свої стадії діалектичної взаємодії. Так, сформовані відповідно до досягнутого рівня розвитку продуктивних сил виробничі відносини певний час функціонують як форми розвитку продуктивних сил, надаючи їм простір для якісного покращання й активно на них впливаючи таким чином, що відбувається поступове взаємне вдосконалення і

продуктивних сил, і виробничих відносин. У міру досягнення матеріальними продуктивними силами якісно нового етапу у своєму розвитку, виробничі відносини перестають виконувати роль форм їхнього розвитку. Для подальшого вдосконалення продуктивних сил виробничі відносини повинні перейти на якісно інший, вищий етап розвитку. Так К. Маркс пише із цього приводу: «На певному етапі свого розвитку матеріальні продуктивні сили суспільства вступають у суперечність із наявними виробничими відносинами ... усередині яких вони дотепер розвивалися. З форм розвитку продуктивних сил ці відносини перетворюються на їхні окуви ... Зі зміною економічної основи ... відбувається переворот у всій величезній надбудові» [1, Т. 13, с. 7]. Отже, значення розвитку продуктивних сил для перетворення виробничих відносин важко переоцінити.

Концепція технологічного способу виробництва збагачує і повніше розкриває схематично окреслений процес діалектичної взаємодії продуктивних сил та виробничих відносин, оскільки виявляє першоджерело розвитку самих продуктивних сил, яке лежить у суперечливих відносинах у системі «людина – техніка». Імпульсом розвитку системи продуктивних сил є взаємодія між основними їхніми елементами – працівником і засобами праці, зв'язок між якими і характеризує той чи інший технологічний спосіб виробництва (інструментальний, індустріальний або постіндустріальний). Так, одним з найважливіших результатів трудової діяльності є не тільки виробництво продукту, але й відтворення самої робочої сили, як сукупності інтелектуальних і фізичних здібностей, особистих властивостей, які вдосконалюються у процесі праці. Працівник, виробляючи продукт, власне кажучи, «виробляє самого себе», адже продукт відображає сутність працівника, його кваліфікацію й особисті якості. Зміни властивостей робочої сили як особистого елемента продуктивних сил вступають у суперечність з наявними засобами праці, що стимулює вдосконалення останніх. Дослідники [3] підкреслюють у зв'язку з цим, що вихідним моментом у розвитку продуктивних сил виступає розвиток самого працівника. Водночас на поверхні явищ створюється враження більшої рухливості не особистого елемента, а засобів праці, «результат людської діяльності сприймаються як її початок» [3, с. 290]. Незважаючи на те, що неможливо постійно забезпечувати повну відповідність працівників засобам праці в масштабах суспільства, воно прагне до того, щоб відбувалося поступове приведення рівня кваліфікації працівників у відповідність із новими засобами праці, що забезпечується за рахунок розвитку системи освіти, підготовки й перепідготовки кадрів, науково-дослідних установ. З іншого боку, висока кваліфікація досвідчених працівників, наукових співробітників, що випереджає наявний рівень розвитку засобів праці, дозволяє їм створювати принципово нові засоби праці, які, згодом поширюючись, змушують широку масу працівників учитися їх застосовувати. Так постійно відтворюється і знову розв'язується суперечність між рівнем розвитку засобів праці і рівнем розвитку працівника.

По суті, технологічний спосіб виробництва стає фактором перетворення виробничих відносин завдяки своїй подвійній ролі у цьому процесі. З одного боку, він створює необхідну матеріальну платформу для того, щоб виробничі відносини вийшли на новий рівень. Наприклад, капіталістична власність не могла отримати міцну постійну основу раніше, ніж поширився індустріальний технологічний спосіб виробництва з його механізованою працею та великим машинним виробництвом. З іншого боку, сучасний технологічний спосіб виробництва вступає у суперечність з наявними капіталістичними виробничими відносинами, вирішення яких лежить у площині глибокої соціалізації виробничих відносин, а отже, їхнього вдосконалення до того рівня, який забезпечить вигоди ТСВ, передусім, в аспекті повного розкриття творчого потенціалу людини.

Так, на етапі свого висхідного розвитку капіталістичні виробничі відносини дійсно були прогресивними для розвитку продуктивних сил, успішно вдосконалюючи і технологічний спосіб виробництва. Розвиток масового виробництва на капіталістичних заса-

дах двісті років тому не тільки спонукав впровадження у виробничі процеси наявних науково-технічних знань, але згодом поставило науку в прямому сенсі на службу виробництву – так, що вже сьогодні беззаперечним є факт перетворення науки на безпосередню продуктивну силу. Недарма у розбудові буржуазно-демократичних революцій, спрямованих на знищення феодальних пережитків, пліч-о-пліч брали участь як буржуазія, так і наймані працівники – тобто у майбутньому два антагоністичні класи. Глибокі розходження їхніх економічних інтересів виявилися пізніше, уже після перемоги революцій. Стадія державно-монополістичного капіталізму через розгортання двох світових війн, системи економічного неокolonіалізму, процесів неоліберальної глобалізації довела, що такі виробничі відносини не є найкращою формою функціонування продуктивних сил. На наш погляд, сьогодні можна спостерігати явні прояви гальмуючої ролі сучасних виробничих відносин щодо продуктивних сил. Суперечність між ними спостерігається у неможливості повністю реалізувати весь потенціал наявного рівня розвитку продуктивних сил. Це проявляється в недовантаженні виробничих потужностей і безробітті. Заглиблюються важкість протікання та негативні наслідки регіональних і світових економічних криз. Ринково-капіталістичні відносини перешкоджають повному використанню науково-технічних досягнень у суспільних інтересах: так, напрямки розвитку науки нерідко визначаються приватними інтересами транснаціональних корпорацій; монополії можуть і затримувати поширення наукових досягнень через патентування і ліцензування; відбувається переорієнтування значної кількості матеріальних ресурсів у бік виробництва озброєнь. Також є суперечності між зростанням усупільнення виробництва та приватним характером привласнення засобів і результатів виробництва; між підвищенням творчого змісту праці та її експлуатацією; між загальнокультурним призначенням освіти та її комерціалізацією та ін.

Таким чином, взаємодія між постіндустріальним технологічним способом виробництва та капіталістичним суспільним способом виробництва, що відбувається за цілим спектром напрямків, є неоднозначною: умови, які вимагає ТСВ для своєї ефективною реалізації від наявних виробничих відносин, виявляються не завжди прийнятними, що стає причиною появи окреслених суперечностей. Отже, необхідною виявляється глибока трансформація сучасних виробничих відносин на засадах соціалізації. На наш погляд, напрямками перетворення виробничих відносин можуть виступати: по-перше, активізація у суспільстві ролі соціального партнерства у самому широкому розумінні як виду взаємодії людей, яким визначається гуманістичний зміст людських відносин; по-друге, розвиток форм власності, відповідних загальному неподільному та спільно-частковому типам присвоєння.

Проте перетворення виробничих відносин з окреслених вище напрямків не може відбуватися швидко та з імперативною необхідністю, незважаючи на існування необхідних матеріальних передумов, створених сучасним технологічним способом виробництва. Тому необхідні зусилля із забезпечення напрямків соціалізації виробничих відносин як з боку держави (в основному), так і з боку самих працівників. На нашу думку, в цьому процесі потрібна узгоджена та взаємопов'язана дія системи факторів, які можна об'єднати у такі групи:

- 1) породжені сучасним технологічним способом виробництва матеріальні передумови розвитку продуктивних сил;
- 2) зумовлені суперечностями між новим технологічним способом виробництва і виробничими відносинами;
- 3) заходи держави з посилення реалізації першої групи факторів та пом'якшення негативних соціальних наслідків дії другої групи факторів; а також самоорганізація працівників (громадські об'єднання, асоціації, які формують сектор недержавних некомерційних організацій або, якщо ширше, громадянське суспільство) (рис.).

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ



Рис. Фактори перетворення виробничих відносин

Джерело: розроблено автором.

Підкреслимо, що одним з напрямів збагачення сучасних відносин власності під впливом розвитку продуктивних сил, зокрема інформаційно-комунікаційних технологій, за висновками вчених [8], є зміна структури об'єктів власності, серед яких з'являється і поширюється новий – інформація, інформаційна технологія, інформаційний продукт. Інформаційний продукт має унікальні властивості, такі як невідчужуваність, невичерпність, багаторазовість використання, неможливість знищення. У зв'язку з цим на рубежі ХХ–ХХІ ст. з'являється новий тип прав (а отже, і відносин) власності – права інтелектуальної власності, які характеризуються складною структурою й активно розвиваються, інституціоналізуються.

Однак на процес перетворення виробничих відносин активно впливають не тільки проаналізовані три групи факторів, пов'язані з дією продуктивних сил, але й певні елементи надбудовних відносин. Надбудовні відносини включають надзвичайно широкий спектр суспільних відносин: політичні, соціальні, правові, ціннісні, ідеологічні, сімейні, релігійні відносини та ін. Вони як фактори можуть справляти як стимулюючу, так і стримуючу дію на процес трансформації виробничих відносин. Засновуючись на дослідженнях [9–13], можна провести аналіз впливу надбудовних відносин на виробничі відносини, зокрема відносини власності.

Актуальним питанням у полі політичних факторів є проблема взаємин інституту влади та інституту власності. Переважно відносини як економічної, так і політичної влади впливають з відносин власності на засоби виробництва і мають своїм наслідком формування відносин панування та підпорядкованості, які виникають між суб'єктами та об'єктами влади, причому центр реалізації економічних інтересів часто збігається з суб'єктом власності на засоби виробництва. Як свідчать дослідження [10], ситуація неврівноваженості економічної влади призводить до домінування рентних інтересів та рентоорієнтованої поведінки державних і господарських структур. Більше того, для деяких суспільств (азіатських, російського), на думку вчених [11], характерним є зрощування власності та влади в єдиний інститут власності-влади, заснований на монополізації посадових повноважень, коли запоукою влади є не приватна власність, а високий соціальний статус.

Серед соціальних факторів центральне місце займають, на наш погляд, економічні інтереси суб'єктів виробничих відносин, зокрема відносин власності – індивідів, соціальних груп, класів, страт, суспільства загалом [12]. Як відомо, економічні інтереси, виступаючи як усвідомлені економічні потреби, мотиви економічної діяльності суб'єктів виробничих відносин, продиктовані місцем людей у соціально-економічній системі. Економічні інтереси впливають на суспільний спосіб виробництва, а отже і виробничі відносини, через спрямовану на реалізацію економічних потреб практичну господарську діяльність людей. З іншого боку, перетворення виробничих відносин з необхідністю здійснюється у напрямку найповнішого задоволення інтересів та потреб різних соціальних верств. Водночас у сучасній ринково-капіталістичній системі спостерігається наявність глибоких суперечностей між приватними економічними інтересами власників засобів виробництва та суспільними економічними інтересами, що також спонукає до трансформації відносин власності.

Як відомо, відносини власності знаходять своє відображення та закріплення у праві власності. Відповідно, у свою чергу правові відносини зворотним чином активно впливають на відносини власності. Питанням такої взаємодії присвячена одна з інституціональних концепцій – «економічна теорія прав власності» [7]. Ефективні засоби специфікації і захисту прав власності покликані через зниження трансакційних витрат забезпечити впорядкованість та стабільність відносин власності між її суб'єктами в межах будь-якого типу або форми власності. Так, наприклад, науковці підкреслюють [13], що в умовах транзитивної економіки права власності специфіковані недостатньо. Як наслідок, формально затвержені права власності можуть не гарантувати власнику реалізації цих прав, і навпаки, за певних обставин сумнівні права власності можуть стати основою розпорядження та користування об'єктами. Тобто можна спостерігати, що права власності не відповідають відносинам власності, що деструктивно впливає на розвиток останніх. У такому випадку в транзитивній економіці роль політичних та інших інституційних чинників у трансформації відносин власності підвищується.

У межах ціннісних факторів дослідники [9] виділяють генераційні фактори (пов'язані з відносинами між поколіннями) виробничих відносин. Від того, яким чином відбувається передача ціннісних настанов від старшого покоління до молодшого через механізм традиції, залежить суб'єктивне сприйняття індивідами панівних типів відносин власності, сучасної соціальної структури суспільства, а отже, усвідомлення індивідами своїх економічних інтересів, свого соціального статусу і потреб, що виливається у конкретні моделі господарської діяльності (явище укоріненості соціальної дії). Так, зміни у ціннісних пріоритетах сучасної молоді, наприклад, більш позитивне ставлення до інституту приватної власності, до матеріального багатства (ніж у старшого покоління з радянських часів), поєднане з прагненням бути незалежними від старших, приводить до орієнтації молоді на побудову успішної кар'єри, володіння власністю, здійс-

нення підприємницької діяльності, а отже – до поступового узвичаєння у суспільстві нових норм і правил поведінки, тобто інституційних змін.

Висновки та пропозиції. Вирішення суперечностей між новим технологічним способом виробництва і капіталістичними виробничими відносинами сучасного суспільного способу виробництва вимагає перетворення капіталістичних виробничих відносин. Змістовною сутністю сучасного етапу перетворення капіталістичних відносин є процес їхньої соціалізації, напрямками якої можуть виступити: по-перше, розвиток системи соціального партнерства; по-друге, розвиток форм власності, відповідних загальному неподільному та спільно-частковому типам присвоєння. Водночас перетворення виробничих відносин з зазначених напрямів не може відбутися автоматично та одномоментно, незважаючи на існування об'єктивних матеріальних передумов, створених сучасним технологічним способом виробництва. Таким чином, у цьому процесі потрібна узгоджена та взаємопов'язана дія цілої системи факторів, яка включає, поряд із матеріальними передумовами у системі продуктивних сил, також необхідність вирішення суперечностей між сучасним технологічним способом виробництва і виробничими відносинами ринково-капіталістичної економічної системи, а також цілеспрямовані заходи державної економічної політики. Крім того, об'єктивний вплив справляють і різноманітні надбудовні фактори політичного, правового, соціального, ціннісного характеру, позитивні сторони якого можна і потрібно використовувати з метою забезпечення прогресивного розвитку виробничих відносин.

Список використаних джерел

1. Маркс К. Собрание сочинений в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. – Изд. 2-е. – М. : Издательство политической литературы, 1955–1981.
2. Эйххорн В. Диалектика производительных сил и производственных отношений / В. Эйххорн, А. Бауэр, Г. Кох. – М. : Прогресс, 1977. – 221 с.
3. Марксистско-ленинская теория исторического процесса. Исторический процесс: действительность, материальная основа, первичное и вторичное / отв. ред. Ю. К. Плетников. – М. : Наука, 1981. – 463 с.
4. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Д. Белл. – М. : Academia, 1999. – 456 с.
5. Ellul J. The Technological Society. – New York : Knopf, 1964.
6. Гэлбрейт Дж. К. Новое индустриальное общество : пер. с англ. / Дж. К. Гэлбрейт. – М. : Прогресс, 1969. – 480 с.
7. Капелюшников Р. И. Экономическая теория прав собственности (методология, основные понятия, круг проблем) [Электронный ресурс] / Р. И. Капелюшников. – Режим доступа : http://www.libertarium.ru/l_lib_propkapel.
8. Цоргаева М. Б. Информатизация как фактор трансформации отношений собственности [Электронный ресурс] / М. Б. Цоргаева. – Режим доступа : <http://economics.ihbt.ifmo.ru/file/article/64.pdf>.
9. Подоegov Г.А. Генерационные факторы отношений собственности в условиях современного российского общества : автореф. дис. ... канд. филос. наук / Г. А. Подоegov. – Краснодар, 2011. – 29 с.
10. Якубенко В. Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці : автореф. дис. ... д-ра екон. наук / В. Д. Якубенко. – К. : КНЕУ, 2005. – 35 с.
11. Нуреев Р. М. Власть–Собственность в современной России (как проблема зависимости от траектории предшествующего развития) [Электронный ресурс] / Р. М. Нуреев. – Режим доступа : <http://ecsocman.hse.ru/text/16207454/>.
12. Григорян Г. М. Политическая экономия: принципы обновления и развития / Г. М. Григорян. – Х. : Изд-во ХГЭУ, 2000. – 387 с.
13. Осадчая Т. Г. Трансформация отношений собственности в условиях формирования постиндустриального общества в России [Электронный ресурс] / Т. Г. Осадчая. – Режим доступа : <http://www.pandia.ru/text/77/207/81355.php>.